

Varga Zsuzsanna

Az Új Gazdasági Mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor

Ha fellapozzuk az 1945 utáni magyar történelemmel foglalkozó összefoglaló munkákat, s kikeressük: miként értelmezik az Új Gazdasági Mechanizmust (ÚGM), akkor két jellegzetesség tűnik szembe. Az egyik az, hogy egyértelműen olyan, felülről indított változásként ábrázolják e fogalmat, amelynek a megteremtésében a párt- és állami vezetés reformgondolkodású tagjai játszották a kezdeményező szerepet. A folyamat kezdetének a Nyers Rezső által 1963-ban létrehozott „agytröszt” életre hívását tekintik, azzal folytatva, hogy ezen informális tanácsadó testület javaslatai nyomán határozott az MSZMP vezetése a tervgazdaság átfogó felülvizsgálatáról 1964-ben. A reform történetének tárgyalása során a másik sajátosság az, hogy a hangsúly az ún. beépített fékekre, korlátokra, azaz a változások felemás jellegére helyeződik.

Az eddigi kutatásaim alapján megfogalmazható az a tézis, hogy volt egy olyan szférája a korabeli magyar gazdaságnak, ahol széles körű és radikális változásokra került sor, s ezekben nemcsak a „felülről”, hanem az „alulról” jövő impulzusoknak is meghatározó szerepe volt. Ez a terület a mezőgazdaság s azon belül is a szövetkezeti szektor volt.

A tanulmány első részében azt a kérdést járom körül: miért éppen ez az ágazat lett a színtere ilyen mélyreható változásoknak? Ezt követően bemutatom a reformintézkedések körét és radikalizmusát. S végül utalni fogok röviden a mezőgazdasági reform gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban politikai következményeire.

Miért éppen a mezőgazdaság?

Erre a kérdésre keresve a választ, vissza kell nyúlni 1956-ig. A forradalom leverését követően hatalomra kerülő Kádár-kormány az agrárszférában olyan intézkedéssel kezdte működését, amire addig nem volt példa a szocialista blokkon belül. Eltörölte a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatását.¹ Ezt a nagy horderejű döntést több tényező kényszerítette ki. Ez volt a parasztság legnagyobb terhe a Rákosi-rendszerben, így ez lett az egyik legfőbb forradalmi követelése is. A Nagy Imre-kormány október 30-án deklarálta a beadási kötelezettség eltörlését.² Ennek visszavonását nem vállalták Kádárék, mert felismerték, hogy az ipari munkáság általános sztrájkja közepette az élelmiszerkészletek felett rendelkező parasztsággal való konfrontálódás beláthatatlan következményekkel járhat.³ További fontos követelést teljesített a kormány azzal, hogy leállította a kollektivizálást, s lehetővé tette a termelőszövetkezetekből (tsz) való kilépést. A paraszti reakciót jól mutatja: a tsz-ek közel kétharmada felbomlott a nagyarányú kilépés miatt.⁴ A mezőgazdasági termelés domináns szereplői újra az egyéni gazdaságok lettek.

Az új helyzetben az állam tehát lemondott a korábbi gazdasági kényszerítő eszközökről, s részlegesen teret engedett a piaci mechanizmusoknak.⁵ A nagy kérdés persze az volt, hogy átmeneti vagy hosszabb távra szóló megoldásról lesz-e szó. Erről megoszlott a mezőgazdaságot irányító apparátus véleménye is. A Földművelésügyi Minisztérium (FM) sztálinista nézeteket valló vezetői⁶ egyrészt azzal riogattak, hogy a parasztság a munkásosztály rovására aránytalanul részesül a nemzeti jövedelemből, s ez a kapitalista tendenciák erősödéséhez vezet majd. Ezzel szemben a pártközpont Mezőgazdasági Osztályának munkatársai Fehér Lajos⁷ vezetésével azon az állásponton voltak, hogy az adott helyzetben fontosabb a begyűjtés eltörlésével megélenkülő termelési kedv s az így felfutó termelés, mint a parasztsághoz kiáramló pluszjövedelem. Kimutatták azt is, mely csatornákon keresztül lehet ezt majd „visszaszivattyúzni”.

Az 1957-es év eredményei meggyőzték mind a magyar, mind a szovjet pártvezetést.⁸ Az egyéni gazdaságok a szabadabb gazdasági környezetben képesek voltak megfelelő színvonalon biztosítani a városi lakosság élelmiszerellátását.⁹ A hatalom belátta: bizonyos fogyasztási cikkek esetében (pl. zöldség, gyümölcs, tojás, baromfi) érdemes teret engednie a termelők és fogyasztók közvetlen, piaci alapon létrejövő kapcsolatának. Beigazolódott az is, amit a Fehér Lajos-féle csoport, a formálódó agrárlobbi hangsúlyozott: az ár- és adópolitika központi szabályozásával kordában tarthatók a piaci mechanizmusok.¹⁰

Az 1958/59 telén újraindított kollektivizálás befejezésével új helyzet teremtődött. A parasztságok helyét a tsz-ek és állami gazdaságok vették át: 1961-re az egyéni gazdaságok száma 165 000-re csökkent, s a helyüket 271 állami és kb. 4200 termelőszövetkezeti gazdaság vette át. A tsz-ek megnövekedett szerepét mutatja, hogy ők rendelkeztek az ország szántóterületének majdnem 70%-ával, s a mezőgazdasági keresők háromnegyed részét is ők foglalkoztatták.¹¹

Az állami gazdaságok az ipari vállalatokhoz hasonlóan állami tulajdonban álltak, s így kötelesek voltak a tervutasításokat végrehajtani. A termelőszövetkezetekben a szövetkezeti tulajdon dominált, ami döntően a tagság föld-, felszerelés- és állapotbevétele révén jött létre, így elvileg a tsz gazdái maguk a tsz-tagok voltak. A valóságban azonban az állam egy sor területen tulajdonosként akart bánni a tsz-ekkel. Ehhez a fő eszközt a sztálini kolhozmodellből átvett maradék-elvű jövedelemelosztás biztosította.¹² Ez előírta, hogy a tsz-bevételekből először az állam felé kellett rendezni a kötelezettségeket (adók, gépállomási munkadíjak befizetése, hiteltörlesztés stb.), majd tartalékolni kellett a következő évre, s legvégül került sorra a tagok díjazása. Tehát számukra csak abból lehetett részesedést osztani, ami az állami elvonások és tartalékolás után maradt. Ez a rendszer kiválóan biztosította az állami érdekérvényesítést, de katasztrofálisan hatott a tagság munkakedvére azzal, hogy nem tudhatták előre: mi marad nekik év végén az állami elvonások után. A falusi családok erre a helyzetre egyrészt úgy reagáltak, hogy már eleve nem a legértékesebb munkaerőt adták a tsz-nek, azaz az aktív korú férfiak helyett inkább az idősebbek vagy éppen a nők lettek tsz-tagok. Másrészt a belépett tagok sok helyütt csak azt a kötelezően előírt, minimális munkamennyiséget teljesítették a tsz-ben, ami biztosította a jogosultságot a háztáji gazdasághoz. A tsz közös gazdasága így a passzív ellenállás színterévé vált.¹³

A súlyos munkaerő-problémák kedvezőtlenül hatottak a szövetkezeti szektor termelési színvonalára is. Az MSZMP vezetése az életszínvonal-politikai ígéretei miatt rákényszerült az élelmiszer-behozatalra, de ez rögtön politikai kérdéssé vált azáltal, hogy a megelőző politikai rendszerben, 1945 előtt Magyarország jelentős agrárexportőr volt. Tudták ezt a szovjet vezetők is, s emiatt Kádár többször is bírálóban részesült. Egyik alkalommal Moszkvából hazatérve Kádár így adta át a Politikai Bizottságnak az üzenetet. A szovjet párt vezetői világossá tették, hogy „ők nem hajlandók a beláthatatlan időig vállalni azt a szerepet, hogy gabonát csak ők termeljenek, és mindenki hozzájuk jöjjön gabonáért”.¹⁴

A magyar pártvezetés tehát nagy dilemma elé került: miként lehetne önerőből megoldani a hazai lakosság ellátását? Tekintettel arra, hogy ekkor a magyar gazdaságban nem állt rendelkezésre kellő erőforrás ahhoz, hogy gyors gépesítéssel pótolják a hiányzó munkaerőt, Kádáréknak más, „olcsóbb” megoldást kellett találni. Ez pedig nem volt más, mint a tsz-tagok és családtagjaik munkaereje, szorgalma. Ugyanakkor a tsz-tagok passzív ellenállása világossá tette: nem hajlandók a számukra idegen, kolhoz-mintára kialakított tsz-ben szorgalmasan dolgozni. Így a tagság erős érdekérvényesítő pozícióba került. A közvetítőként fellépő agrárlobbi meg tudta értetni a pártvezetéssel, hogy a több termelés érdekében teret kell engednie az alulról jövő kezdeményezéseknek, még akkor is, ha azok eltérnek a szovjet kolhozmodellétől. Ezeknek a helyi érdekeltiségi megoldásoknak széles skálája alakult ki a tsz-tagság összetételétől s a munkadíjazás helyi szokásaitól függően.¹⁵

Az ekkor már Losonczi Pál vezette FM és a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya együttműködése nyomán kibontakozóban volt egy sajátos „párbeszéd” a hatalom és a tsz-ek között. Ennek keretében az országos vezetés figyelemmel kísérte a tsz-ek gyakorlatában kiforráló érdekeltségi megoldásokat, s évről évre egyre több alulról jövő, a helyi adottságokhoz igazodó kezdeményezés került be a türt, illetve támogatott megoldások körébe.¹⁶ Ezekkel ugyan nyihitani lehetett a közös gazdaságban jelentkező érdekeltségi problémákon, de mivel a tsz-ek jogi szabályozása, gazdasági környezete továbbra is a szovjet modellhez igazodott, a helyi kezdeményezések hatóereje korlátozott volt. Ezt az összefüggést tudományosan is bizonyították az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetében folyó kutatások. Az Intézet vezetője, Erdei Ferenc maga is befolyásos személyisége, egyik vezetője volt az agrárlobbinak, s szorosan együttműködött Fehér Lajossal.¹⁷

Mindezek a tényezők együttesen tették lehetővé, hogy az agrárlobbi kezdeményezésére 1961–62 fordulóján az MSZMP Politikai Bizottsága átfogó reformmunkálatot indított, mely három területre terjedt ki: a mezőgazdaság új ár-, adó- és pénzügyi rendszerének kidolgozására, a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálatára és az új termelőszövetkezeti törvény megalkotására.¹⁸ Az Országos Tervhivatal vezetői így határozták meg a kiútkeresés irányát: „A mezőgazdasági termelés irányításának fő eszköze az anyagi érdekeltség helyes alkalmazása. Minden egyéb, különben fontos befolyásolási eszköz felhasználásától csak akkor várható komoly és tartós eredmény, ha azt az anyagi ösztönzéssel is alátámasztjuk, vagy legalábbis az anyagi érdekeltség nem hat ellentétes irányba.”¹⁹

1963-ra elkészültek a mezőgazdasági reformjavaslatok. A bevezetésüket azonban a gazdaság egészében jelentkező súlyos problémák miatt (a növekedés lelassulása, a mezőgazdasági termelés elégtelensége, a műszaki, tudományos lemaradás, a külső és belső egyensúlyi feszültségek éleződése stb.) 1963/64 fordulóján elhalasztották.²⁰ A mezőgazdasági reformcsomag mégis hivatkozási alappá vált. Nyers Rezső, aki ekkor részint pénzügyminiszterként, részint gazdaságpolitikai KB-titkárként volt részese e munkálatnak, egy későbbi interjúban így emlékezett vissza erre. A mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének felülvizsgálatáról 1963-ban elkészített anyag „a mezőgazdaság vonaláról már belement a gazdasági mechanizmus kérdéseibe. [...] lényegében ez már az »ösmechanizmus« kérdésselvetése volt agrárvonalon.”²¹

Lépéselőnyben

Az előbbieken említett gazdasági problémák a többi szocialista országban is jelentkeztek, s mindenütt elvezettek különböző mértékű reformokhoz.²² Az MSZMP Központi Bizottsága 1964 decemberében²³ döntött arról, hogy két év alatt el kell végezni az érvényben lévő gazdasági mechanizmus kritikai értékelését, és ennek alapján ki kell alakítani a gazdasági mechanizmus korszerűsítésének átfogó koncepcióját.²⁴

Az eddigiekben áttekintett előzmények ismeretében nem meglepő az a fáziseltolódás, amely a mezőgazdasági reform és az általános reformfolyamat között ekkortól megfigyelhető. Miközben 1965 nyarán a gazdaságirányítás egészére vonatkozó alapkoncepció még csak formálódóban volt, az agrárviták már döntően gyakorlati és részkérdésekről folytak. Így például befejeződött a gépállomások évek óta tartó felszámolása, gépeiket a tsz-ek vásárolták meg.²⁵ Megindult a tsz-eknél felhalmozódott hitelek elengedése, illetve átütözése is. Azokat a hiteleket engedték el, amelyek lényegében a kollektivizálással összefüggésben, például a bevitt felszerelés és állatállomány kifizetése, a hiányzó nagyüzemi épületek felépítése stb. miatt keletkeztek.²⁶ 1966-ban, amikor az MSZMP KB elfogadta az új mechanizmus részletes irányelveit, a mezőgazdaságban sor került a termelői árak felemelésére, s ezáltal megállt az agrárrolló évek óta tartó szélesedése. 1967-ben, miközben még folyt a gazdaságirányítási reform előkészítése, életbe lépett két fontos agrártörvény (az 1967: III. törvény a mezőgazdasági termelősövetkezetekről és a IV. törvény a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről). Még ebben az esztendőben létrejöttek a tsz-tagság érdekképviselői szervei.²⁷

A jelen tanulmányban nincs lehetőség a felsorolt intézkedések részletes tárgyalására, ehelyett azt szeretném elemezni, mi kötötte össze őket. A háttérben egy jól kidolgozott koncepció húzódott meg, amelynek főbb elemei már az 1957 júniusában elfogadott Agrárpolitikai Tézisekben megfogalmazódtak.²⁸ Ezt a dokumentumot azok a politikusok, agrárszakemberek és tudósok dolgozták ki, akik úgy gondolták: szakítani kell az 1956 előtti sztálini agrárpolitikával, mert az súlyos válsághelyzetbe sodorta az országot, s hozzájárult az 1956-os forradalom kitöréséhez. A munka centruma a Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály volt, de fontos hozzátenni, hogy széles körű országos vita folyt a tézisekről 1957 első felében, amelybe szakemberek és a pártállami apparátus különböző szereplői is bekapcsolódtak.²⁹ Nem véletlen, hogy számos interjúalanyomtól hallottam azt, hogy az agrárlobbi az egész Kádár-korszakban úgy tekintett az Agrárpolitikai Tézisekre, mint hivatalos, érvényben lévő agrárpolitikai programra.³⁰ Ennek főbb pontjai a következők voltak: az iparral szembeni hátrányos megkülönböztetés felszámolása, a parasztság életszínvonalának javítása, a hazai adottságoknak megfelelő üzemszervezet kialakítása, a piac rehabilitálása stb. Közvetett módon tehát a szocialista mezőgazdaság sztálini rendszerének főbb elemei kérdőjeleződtek meg.

A felsorolt célok megvalósítására akkor jött el az idő, amikor a lobbi megérezte, kellő adu került a kezébe. Az 1960-as évek közepére sikerült elérni: Magyarország kenyérgabonából önellátóvá vált, és a húsimportja is csökkent.³¹ Az eredmények tehát igazolni látszottak azt a különutas politikát, amit Fehér Lajos és hívei kezdeményeztek 1956 után, s amit a pártvezetés többsége eleinte csak kényszerű, átmeneti engedményként tűrt el.

Az agrárlobbi vezetői jól tudták, ahhoz, hogy tartós változást érjenek el, szükség van a hivatalos ideológiai bizonyos tételeinek korrekciójára. A szocialista mezőgazdaság sztálini modellje, amelytől fokozatosan távolodott ugyan a gyakorlat, még mindig benne élt a hazai káderek gondolkodásában. S magát a korabeli jogi szabályozást is ez a modell határozta meg. A továbblépés előkészítéseként 1965 végére a Dimény Imre vezetése alatt álló Mezőgazdasági Osztály elkészített egy harmincöt oldalas összefoglaló anyagot, amely mind a felhalmozódott problémákat, mind a megoldási javaslatokat tartalmazta. Az agrárlobbi erejét jól mutatja, hogy 1966. január elején Nyers Rezső segítségével a Politikai Bizottság elé tudta vinni az osztály jelentését.³² Az ülésen óriási vita bontakozott ki, hiszen az előterjesztett anyag a mezőgazdaság és a tsz-tagság hátrányos helyzetének mielőbbi megszüntetését célozta, aminek komoly anyagi vonzatai voltak. Számos PB-tag fogalmazott meg ellenvetéseket, így például Szirmai István, Nemes Dezső, Korom Mihály, Biszku Béla és Komócsin Zoltán. Az utóbbi egyenesen megvádolta a Mezőgazdasági Osztályt és az FM-et, hogy túlzottan elfogultak a tsz-ekkel és tagságukkal kapcsolatban. A paraszti életszínvonalról pedig így vélekedett: „Az FM vezetői szerintem ebben a kérdésben különösen elfogult vonalat visznek. Nincs értelme abban versengeni, hogy kinek a szívéhez állnak közelebb a parasztok. A kötelező kommunista objektivitás ebben a kérdésben más elbírálást kíván.”³³ Végül a PB-ülésen konkrét határozat egyik kérdésben sem született, de a kongresszusi előkészületek részeként ezek a témák az év folyamán napirenden maradtak.³⁴ Kádár János és Nyers Rezső támogatását élvezve az agrárlobbi elérte, hogy javaslataik beépültek az MSZMP IX. kongresszusának határozataiba. Nem véletlenül emlegették akkoriban ezt a pártkongresszust „parasztkongresszus”-ként.

Sokszor kérdeztem az agrárlobbi egykori tagjait az interjúzás során arról, hogyan sikerült az oldalukra állítani Kádárt, hiszen róla közismert volt, hogy az ipari munkásság érdekeit tartotta elsődlegesnek. A válaszadók azt

hangsúlyozták, hogy Kádár számos területen, így az agrárpolitikában is, a Rákosi-féle moszkovita vezetéstől eltérően értelmezte Magyarország sajátos nemzeti érdekeit. Felismerte, hogy a magyar adottságok és tradíciók kihasználásával a mezőgazdaság jóval nagyobb teljesítményre képes, nemcsak a lakosság életszínvonalának emelésében, hanem az export révén a devizaszerzésben is.

A pártkongresszuson két fontos ideológiai korrekciót fogadtak el a tsz-ekkel kapcsolatban. Az alapot az adta, hogy 1966 májusában a Központi Bizottság a reform irányelvei között elismerte az állami és a szövetkezeti tulajdon egyenrangúságát.³⁵ Korábban a hivatalos ideológia szerint a következetesen szocialistának nevezett állami tulajdon volt a legmagasabb rendű, s így ezt tekintették modellnek. Minden más tulajdonforma, így például a szövetkezeti is, a nem következetesen szocialista tulajdon körébe tartozott, s ezáltal mint átmeneti időre szánt engedmény szerepelt. Ebből az is következett, hogy a sztálini modell logikája szerint a kolhozok idővel átalakultak a magasabb rendű tulajdonformát képviselő szovhozó.³⁶ Azzal, hogy a szövetkezeti tulajdont is következetesen szocialistának ismerték el Magyarországon, jelentős ideológiai korrekcióra került sor. Immár nem rövid időre szóló, hanem perspektivikus tulajdonformának minősült a termelőszövetkezet s vele együtt a háztáji gazdaság is.

Mindezzel összefüggésben az érdekviszonyok felfogása is módosult. A korábbi szocialista axióma szerint a társadalmi (az össznépi, a népgazdasági) érdekek kellett alárendelni az egyéni, a csoport- (a vállalati, tsz-) érdeket. A reform bevezetésével fokozatosan teret nyert az a felfogás, hogy a szocialista társadalomnak is természetes jellemzője a különböző érdekekkel rendelkező társadalmi csoportok léte, s ezáltal a csoportérdek is „szalonképessé” vált.³⁷ Éppen a tsz-ek fejlődése bizonyította, hogy a szövetkezeti üzem alkalmas szintér lehet az egyéni és a társadalmi érdek összehangolására. Elfogadottá vált a legfelső politikai vezetésen belül, hogy a termelőszövetkezeti parasztok érdeke képviselőre és védelemre szorul, s egyúttal az az elv is, hogy az érdekeltek választott szervei hivatottak ezeknek az érdekeknek a képviselőjére. Az MSZMP IX. kongresszus határozata nyomán a következő évben megalakultak a területi szövetségek, és megválasztották a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát (TOT). Az országos szerv vezetője az ekkorra már országos hírű, sikeres Nádudvari Vörös Csillag Tsz elnöke, Szabó István lett.³⁸

Nyers Rezső gazdaságpolitikai titkár 1966 őszén a KB egyik ülésén így jellemezte az érdekviszonyok terén szükséges változást: „A szocializmusban [...] bizonyos területeken elismerjük a személyi érdeket. Kollektív érdek pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél, kisiparban, kiskereskedelembe van, ahol a gazdasági tevékenység jellege olyan, hogy helyes, ha a csoport érdek dominál, hisz az eszközöket is ők adják, ők használják fel, a közérdekre tudják felhasználni. A Csepel Műveknél, Ózdon és még nagyon sok területen az osztársadalom érdeke a domináló és ott össznépi tulajdon is kell, hogy legyen. De amennyire nem következetes szocializmus jönne létre abból, ha a Csepel Műveket kollektivizálnánk, szövetkezetesítenénk, annyira nem következetes szocializmus lenne a kisméretű tevékenység államosítása. Arra, – hogy pestiesen mondjam – még a gatyánkat is ráfizethetjük, az pedig az össznépnek nem lehet érdeke.”³⁹

Ahhoz, hogy a mai olvasó számára érzékeltetni lehessen a két említett ideológiai korrekció súlyát, érdemes felidézni Kornai János modelljét a klasszikus szocialista rendszer koherenciájáról,⁴⁰ illetve az attól való elmozdulásról. Kornai így fogalmaz: „A változás annál mélyebb, minél közelebb van a klasszikus rendszer tulajdonságait magyarázó kauzális láncolat elejéhez...”⁴¹ Kornai leírásában a meghatározott ideológiától áthatott kommunista párt osztatlan uralma jelenti azt az első számú tényezőt, amely létrehozza az összes rendszerspecifikus jelenséget. Megállapítható tehát, hogy a hivatalos ideológiát érintő bármilyen módosítás mély, a rendszer lényegét érintő változásként értékelendő.

A mezőgazdasági tsz-ek vonatkozásában elfogadott ideológiai korrekciók további változásokat indukáltak a Kornai-féle modell második blokkjában, azaz a tulajdonviszonyok terén. A magyar pártvezetés – elsőként a szocialista országokban – egy új tulajdonforma létrehozása mellett döntött. Magát az első titkárt idézem ezzel kapcsolatban: „A szocialista gyakorlat eddig nem ismert olyat a szocialista országokban, hogy a föld szövetkezeti tulajdonban legyen [...] Hogy itt bizonyos korábban hirdetett elvi tételekkel kell szembenézni, ez kézenfekvő! *Az elvtársak ismerik* – sok éven át foglalkoztunk vele, hirdettük, tanultuk, magoltuk, oktattuk stb. – *a szocialista tulajdon kétféle formáját. Következetesnek nevezük az állami tulajdont a szocialista államban, nem következetes szocialista tulajdonnak pedig a szövetkezeti tulajdont.* [...] Ezzel szembe kell nézni. *Mi a Politikai Bizottságban egy kicsit foglalkoztunk ezzel a kérdéssel is és az a vélemény alakult ki – reméljük, helyesen – hogy maga a tétel vitatható és nem volt talán jó.* Valahogy nekünk elméletileg még tisztázni kell, hogy egy szocialista államban, *szocialista társadalmi viszonyok között el kell ismernünk a szövetkezeti tulajdont is következetesen szocialista tulajdonnak.*

Mert mi van a gyakorlatban? Az első kérdés: most lehetséges és meg akarjuk nyitni az útját, hogy állami tulajdonban lévő föld szocialista tulajdonná váljon. Hát ha mi nem tudunk teljes meggyőződéssel válaszolni arra, hogy a szövetkezeti tulajdon is következetes szocialista tulajdon, akkor retrográd lépést hajtunk tulajdonképpen végre, mert következetes szocialista tulajdonból nem következetes szocialista tulajdont csinálunk, illetve engedjük, hogy csináljanak. Tehát ez egy nagyon fontos elvi kérdés a mi számunkra, mint kommunisták számára. *A Politikai Bizottságban – ismétlem – az a vélemény alakult ki, hogy a szövetkezeti tulajdont is következetes szocialista tulajdonnak kell tekinteni.*⁴²

A következetes és nem következetes szocialista tulajdon közötti különbségtétel feloldásával megnyílt az út a tsz-ekben kialakult kaotikus földtulajdonviszonyok rendezésére. A tsz-ek használatában egyre nagyobb volt az a földterület, amely a faluról eltávozott, már más gazdasági ágazatban dolgozók tulajdonában állt. S emellett a tsz-ek használtak állami tulajdonú földeket is. Az 1967. évi IV. törvény révén lehetővé vált mind az állami, mind a magántulajdonban lévő földek szövetkezeti tulajdonná minősítése.⁴³ Ezt annak ellenére vállalta a kádári vezetés, hogy a szovjetek korábban már többször bírálták azért, hogy Magyarországon nem nacionalizálták a termőföldet.⁴⁴

A termelőszövetkezet mint intézmény jellege nemcsak azáltal változott meg, hogy létrejött a szövetkezeti földtulajdon. Az 1967. évi III. törvény (a továbbiakban: Tsz-törvény) rögzítette az öngazgatás és az egyenjogúság elvét. Ezzel lényegében megismételte mindazt, amit már az 1963-as termelőszövetkezeti törvény tervezete is rögzített. Az öngazgatás érvényesítéséhez bővíteni kellett a közgyűlés hatáskörét. Fontos újdonság lett, hogy a szövetkezet tagsága titkosan választhatta meg a szövetkezet elnökét, a vezetőség és a bizottságok tagjait. A tsz-elnökök lettek az első titkosan választott gazdasági vezetők Magyarországon.⁴⁵ A közgyűlés jogkörébe került az is, hogy döntött a személyi jövedelem és a felhalmozás nagyságáról, illetve arányáról, csakúgy, mint a munka megszervezésének és díjazásának módjairól.⁴⁶ Az agrárlobbi érdekérvényesítő erejét jól mutatja: a Tsz-törvényt úgy alkották meg, hogy figyelembe vették, milyen kezdeményezések érkeztek alulról, a tsz-ek szintjéről, s ezek közül mit igazolt a tudományos elemzés. A legtöbb „jó gyakorlat” a munkadíjazás, a munkaszervezet és a háztáji gazdálkodás területéről került be a törvénybe.

A Tsz-törvény alapelvei között rögzítették azt is, hogy a tsz önállóan választja meg termelésének szerkezetét és fejlesztésének irányát. Ugyancsak önállóan hasznosítja termelőeszközeit, és értékesíti termékeit. Köteles ugyan tervet készíteni és ennek alapján gazdálkodni, de az nem szorul hatósági jóváhagyásra. Korábban ugyanis tevékenységüket a járási tanácsok, az állami felvásárló vállalatok, a bankkirendeltségek részben politikai nyomással, főleg azonban gazdasági eszközökkel – hitelek, támogatások odaítélésével vagy visszavonásával – gyakorlatilag adminisztratív irányították.⁴⁷ A tsz-ek így módon kikerültek tehát a korábbi függési rendszerből.

A legfontosabb vívmány mégis az volt, hogy szabadon dönthettek jövedelmeik felhasználásáról. Ahogy már volt róla szó korábban, a maradék-elv volt a garancia arra, hogy az állami érdekek érvényesülése a nem állami tulajdonú tsz-ben minden mást megelőzzön, miközben a termelés kockázatát a tagság viselte. Az agrárlobbi egyik legnagyobb sikere az volt, hogy megszüntette ezt a sztálini örökséget. Az 1967. évi III. törvény úgy rendelkezett, hogy a tagoknak az év közben kifizetett munkadíjat a szövetkezet a termelés költségeként számolja el, és kifizetése megelőzi az állam követeléseit és az anyagi ráfordítások pótlását.⁴⁸ Ezután a szövetkezet tagjait – hasonlóan az ipari munkásokhoz – előre megállapított, összegszerűen garantált és a munkavégzés arányában rendszeresen és folyamatosan fizetett munkadíj illette meg. A garantált munkadíjalap létrehozásának nemcsak gazdasági szerepe volt, hanem társadalompolitikai is: hatalmas lépés történt afelé, hogy a tsz-tagság többé ne számítson másodosztályú állampolgárnak. A lobbis e téren számos további kezdeményezést is tett a termelőszövetkezeti tagság hátrányos szociális ellátásának felszámolására.⁴⁹

Az önállóság deklarálásából következett a megtermelt termékekkel való rendelkezés, azok szabad értékesítésének lehetősége. A felvásárló és termeltető vállalatok ettől kezdve közvetlenül a tsz-ekkel álltak kapcsolatban, megszűnt a tanácsok „gyámkodása”. A tsz-ek mind a közös, mind a háztáji gazdaságokban előállított termékeket értékesíthették a felvásárló vállalatok mellett a kiskereskedelem, a vendéglátóipar, a közületek, az ipari felhasználók és a külkereskedelmi vállalatok irányában is. Ezt nevezték többszörös értékesítési rendszernek. Továbbá a termelőszövetkezetek maguk is nyithattak üzleteket termékeik értékesítésére. Ezzel az 1967. évi III. törvény megszüntette tevékenységi körük korábbi, az eredeti kolhozformából adódó szűk behatárolását.⁵⁰ Azzal, hogy a tsz-ek a mezőgazdasági alaptervekenység mellett élelmiszer-feldolgozással és értékesítéssel is foglalkozhattak, ugyanaz a modernizációs gondolat – az egységes élelmiszergazdaság koncepciója – nyert megerősítést a tsz-üzemek életében, mint amire az új agrárirányítást építette fel a lobbis.⁵¹

A Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium (MÉM)⁵² megalakulása azért is jelentett nagy újdonságot, mert a földművelésügyi és az élelmiszerügyi tárca összeolvadásával olyan ésszerű struktúra jött létre, amelyben

egy irányítószerv alá került a korábban széttagolt mezőgazdasági termelés, felvásárlás, forgalmazás és az ipari feldolgozás is. Ez a lépés azonban jóval több volt a kormányzati szervezet egyik elemének praktikus átszervezésénél. Az új miniszter, Dimény Imre így emlékezett erre vissza: „Nyers Rezső és Fehér Lajos a PB megbízásából beszéltek velem, hogy készítsem elő a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium egyesülését [...] ezzel párhuzamosan felmerült a kül- és belkereskedelmi minisztérium összevonása. Ezt, hasonlóan az ipari minisztériumok összevonásához, levették a napirendről. Így érthető, hogy a kongresszus előtt kemény és izgalmas viták során sikerült elfogadtatni, hogy az élelmiszergazdaságot egységes valaminek tekintsék és ennek megfelelő szervezetet kialakítsanak.”⁵³

Ez olyan modernizációs gondolat volt, amely egyértelműen összefüggésbe hozható azzal a nyugati tudástranszferrel, amely az 1960-as évek elejétől a színpalak mögött egyre intenzívebbé vált az agráriumban.⁵⁴ Így hát mikor az új gazdasági mechanizmus előkészítése során hivatalos gazdaságpolitikai prioritássá vált a nyugati nyitás, akkor az agrárlobbinak már működő tudományos és üzleti kapcsolatai voltak a kapitalista országokkal. Az agrárdiplomácia új szintre emeléshez azonban nélkülözhetetlen volt az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetéhez, a FAO-hoz való csatlakozás. Erre 1967-ben sor került.⁵⁵ Ez önmagában is nagy sikerként értékelendő, de még inkább az, ha hozzátesszük, egyidejűleg a szovjet vezetés megíúsította Magyarország csatlakozását az ENSZ pénzügyi szervezetéhez, a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF). Habár a FAO kapcsán is jelentkeztek fenntartások a Szovjetunió részéről, mely maga sem volt tagja a szervezetnek, ez a kísérlet mégis sikerrel járt.

1968 után

A figyelmes olvasóban mostanra már joggal felmerülhet a kérdés: mikor tér át a szerző végre 1968-ra, az Új Gazdasági Mechanizmus indulásának évére és az utána következő időszakra? A válaszom erre az, hogy a mezőgazdasági reform kapcsán minden jelentős változás lezajlott 1967-ig, így 1968 után már nem új intézkedéseket, hanem a korábbiak következményeit érdemes elemezni. Abból adódóan, hogy a mezőgazdaságban 1965-től kezdve mély és radikális változásokat vezettek be, s ezek ráadásul összefüggő rendszert alkottak, a hatásuk is hatványozottan jelentkezett. Jól mutatják ezt az alábbi adatok: míg a nemzeti jövedelem 1968 és 1971 között éves átlagban 6,2%-kal nőtt, ugyanezen időszakban a termelősövetkezeti szektor növekedése 9,4% volt.⁵⁶

A lendületes fejlődés okai között meg kell említeni azt az átrendeződést is, ami a mezőgazdasági beruházások javára végbement. A III. ötéves terv (1966–1970) indulásakor még a nehézipar (alapanyagipar) fejlesztési prioritásait tükrözte, ugyanakkor menetközben az beruházások ágazati megoszlása több tekintetben eltért a tervtől. Az ipar és azon belül elsősorban a nehézipar részesedése 1968-tól csökkenni kezdett, a mezőgazdaságé 1968-tól, a nem termelő ágazatoké, azon belül a kommunális területeké 1969-től növekedett. Az agrárlobbi nagy sikere volt, hogy az 1971–1975-re szóló IV. ötéves terv előirányzatai további eltolódást mutattak a mezőgazdaság javára. Nemcsak összegük változott előnyösen, hanem szektoronkénti megoszlásuk is, a termelősövetkezetek javára. Korábban ugyanis, az állami tulajdon magasabbrendűségére hivatkozva, az állami gazdaságok voltak privilegizált helyzetben. Ungvárszki Ágnes rámutatott: „...két évtizedes »bűvös határok« dőltek meg: az ipar részesedése a szocialista szektor beruházásaiból 40% alá, a nehéziparé 30% alá csökkent, a mezőgazdaságé és a nem anyagi területeké 20% fölé emelkedett”.⁵⁷

Ezt az átrendeződést erősen sérelmezték a nehézipari szektor (bányászat, villamosenergia-ipar, kohászat, gépipar) képviselői, hiszen az iparfejlesztés elsődlegességére hivatkozva a megelőző évtizedekben ők kapták a legtöbb beruházást. Ez az érdekcsoport, a nehézipari lobbis tehát nem fogadta kitörő örömmel az 1968-as változásokat, s nem is tudtak olyan sikeresen alkalmazkodni az új feltételekhez, mint a mezőgazdasági tsz-ek.

A mezőgazdaság és az ipar eltérő teljesítménye egyre nagyobb feszültséggé vált. A nehézipari lobbis minden eszközt bevetett annak bizonyítására, hogy a tsz-ek nem tisztességes úton érték el a sikereket. Ezt bizonyítandó, a sajtókapcsolatai révén elérte, hogy egyre több cikk számolt be a tsz-ek üzelméről, visszaéléseiről. A leghatásosabb politikai adut is bevetette a nehézipari lobbis: egyre többször szóvá tette, hogy a mezőgazdaság fellendülésének az árát lényegében az ipari munkásság fizette meg, s éppen emiatt nem nőtt olyan gyorsan az életszínvonala sem, mint a tsz-tagságé. Ebben a légkörben – az egyre erősödő moszkvai bírálatokat is érzékelve – Kádár megvonta támogatását az agrárlobbitól, s teret engedett a reformellenes erőknél.

Érdeemes felidézni Rainer M. János elemzését ezzel kapcsolatban: „Az 1956-tól való félelem, az ideológiai merevség oldódása, a gyakorlatias megoldásokra való hajlam fontos szerepet játszott a reform bevezetésében. Am ugyanezek a tényezők »szolgáltatták ki« a reformot és híveit például a szovjet politika változásainak. [...] Az 1956 szindrómájától terhelt magyar politikai vezetés nemcsak a magyar társadalommal, hanem a szovjet

Betekintő 2018/2.

vezetéssel való szembekerülés eshetőségétől is szorongott. [...] az első hazai nehézségek, illetve az első komoly moszkvai bírálóat elég volt ahhoz a vélekedéshez, hogy a reformból könnyen »dobható« minden, amit kifogásolnak...»⁵⁸

Hivatalos formát mindez az MSZMP KB 1972. november 14–15-i ülésén kapott, ahol formailag nem is az 1968-as reformról, hanem az 1970 novemberében megrendezett X. pártkongresszus határozatainak végrehajtásáról volt szó. A kontinuitás hangsúlyozása ellenére az elfogadott határozatok egyértelművé tették a reformkurzus leállítását. Ezt követően sokrétű – gazdasági szankciókat, adminisztratív és büntetőjogi eszközöket is magába foglaló – támadás indult a tsz-ek ellen, hiszen velük lehetett bizonyítani, hogy milyen veszélyes folyamatokat indított el a reform.⁵⁹ Azt a szektort tehát, amelyik a leginkább alkalmazkodott az új gazdasági mechanizmus feltételeihez, példásan megbüntették. Nem meglepő hát, hogy sikereik is kényszerű feledésbe merültek...

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL M–KS 288. f. 4/66-67. ő.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1964. február 20–22-i üléséről. 2. napirend. Mezőgazdasági politikánk kérdései.

MNL OL M–KS 288.f. 4. cs. 71–72. ő.e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1964. december 8–10-i kibővített üléséről. 1. napirend. Az 1965. évi népgazdasági terv fő kérdései. 3. napirend. A Központi Bizottság 1965. első félévi munkaterve.

MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 83. ő.e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. október 13-i üléséről.

MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 384. ő.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. január 4-i üléséről. 3. napirend. A termelészövetkezeti mozgalom helyzete és megszilárdításukra szolgáló irányelvek.

MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 405.ő.e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. szeptember 20-i üléséről. 1. napirend. A KB Mezőgazdasági Osztály előterjesztése a PB számára a termelészövetkezetek működésének főbb kérdéseiről.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 2. ő.e. Jelentés az Intéző Bizottság számára a termelészövetkezeti mozgalom helyzetéről. 1957. május 29.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 13. ő. e. Az Élelmezésügyi Minisztérium előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottságához az új felvásárlási rendszer eredményeiről és tapasztalatairól. 1957. november 19.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1963) 43. ő.e. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének előrehaladásával előtérbe kerülő ár-, adó- és pénzügypolitikai teendők irányelvei. (Országos Árhivatal Mezőgazdasági és Élelmiszer Osztály), 1963. február.

MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1965) 14. ő.e. A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése a közellátás helyzetéről. 1965. december 10.

Nyomtatásban megjelent források

Fóris, 1968

Fóris Imre (összeáll., jegyz.): *Mezőgazdasági termelészövetkezeti törvény. Földjogi törvény.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 16–49.

S. Kosztricz, 1999

S. Kosztricz Anna és mások (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959-1960. évi jegyzőkönyvei.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 420.

Mezőgazdaságunk, 1963

Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest, Statisztikai Kiadó.

TRHGY, 1957

Betekintő 2018/2.

Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Közzéteszi az Igazságügy Minisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 62.

Vass-Ságvári (szerk.), 1973

Vass Henrik-Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962.* 2. bőv., kiad. Budapest, Kossuth Kiadó. 102–122.

Vass (szerk.), 1968

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966. Budapest, Kossuth Kiadó, 305.

Hivatkozott irodalom

Berend, 1988

Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Boreczky (főszerk.), 1993

Boreczky Beatrix (főszerk.): *A magyar állam szervei 1950–1970.* Budapest, Magyar Országos Levéltár

Boyer, 2007.

Boyer, Christoph (Hrsg.): *Zur Physiognomie sozialistischer Wirtschaftsreformen. Die Sowjetunion, Polen, die Tschechoslowakei, Ungarn, die DDR und Jugoslawien im Vergleich.* Frankfurt/Main, Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte.

Csizmadia, 1973.

Csizmadia Ernő: *Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba.* Budapest, Akadémiai Kiadó

Ferber-Rejtő, 1988

Ferber Katalin – Rejtő Gábor: *Reform(évf)fordulón.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Földes, 2013

Földes György: Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, *Századok*, 147. évf. 6. sz. 1349–1375.

Honvári, 2003

Honvári János: *A gépállomások története, 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964.* Győr, Távtan Kiadó

Honvári, 2006

Honvári János: A klasszikus begyűjtési rendszer változása az „új szakasz” meghirdetésétől a beadás megszüntetéséig. In: Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós Emeritus Professor tiszteletére.* Budapest, Corvinus Egyetem, 409–430.

Huszár, 2004

Huszár Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel.* Budapest, Kossuth Kiadó

Huszár, 2012

Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz.* Budapest, Corvina.

Kornai, 1993

Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, HVG Kiadói Rt.

Oros (szerk.), 1994

A falu és a mezőgazdaság főbb társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Szerkesztette: Oros Iván. Budapest, KSH

Papp, 2006

Papp István: A Begyűjtési Minisztérium az 1956-os forradalom idején és a beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956–57-ben. In: Pál Lajos – Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 276–283.

Betekintő 2018/2.

Papp, 2017

Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Budapest–Pécs, ÁBTL –Kronosz Kiadó

Pető–Szakács, 1985

Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. köt. *Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Romsics, 2007

Romsics Ignác: Gazdasági reformok a Kádár–korban. *Élet és Irodalom*, június 22. 4–5.

Romsics, 2012

Romsics Ignác (szerk.): *Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig*. Budapest, Osiris Kiadó

Swain, 2014

Swain, Nigel: Eastern European Collectivization Campaigns Compared, 1945–1962. In: Iordachi, Constantin – Bauerkämper, Arnd (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Budapest – New York, CEU Press, 497–534.

Ungvárszki, 1989

Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Varga, 2000

Varga Zsuzsanna: Mezőgazdasági reformmunkálatok (1961–1964). *Múltunk*, 45. évf. 2. sz. 253–282.

Varga, 2001

Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Budapest, Napvilág Kiadó

Varga, 2009

Varga Zsuzsanna: „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 51. évf. 2. sz. 231–258.

Varga, 2012

Varga Zsuzsanna: Miért bűn a sikeresség? Termelőszövetkezeti vezetők a vádlottak padján az 1970-es években. *Történelmi Szemle*, 54. évf. 4. sz. 599–621.

Varga, 2013

Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat Kiadó

Varga, 2014

Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. MTA, Doktori disszertáció (kézirat), Budapest

Varga (szerk.), 2016

Varga Zsuzsanna (szerk.): *Göröngyös út. Dimény Imre életútja*. Budapest, Kossuth Kiadó

Wädekin, 1982

Wädekin, Karl-Eugen: *Agrarian Policies in Communist Europe*. The Hague – London, Allanheld, Osmun Publishers; Martinus Nijhoff Publishers

¹ Swain, 2014: 513–523.

² Papp, 2006: 276–283.

³ Ezt szimbolizálta, hogy az Elnöki Tanács november 12-én kiadott 21. sz. törvényerejű rendelete október 25-étől visszamenőleges hatállyal szüntette meg a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadását. TRHGY, 1957: 62.

⁴ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 2. ő.e.

⁵ Ennek jegyében megszüntették a kötelező vetési terveket, az állatvágások engedélyhez kötését, valamint a magán-sertésvágás utáni zsírbeadási kötelezettséget. TRHGY, 1957: 68–69, 263–265.

⁶ A miniszter Dögei Imre volt, helyettesei: Keresztes Mihály, Magyar András, Márczis Antal, Szőke Mátyás.

⁷ Fehér Lajos agrárpolitikai tevékenysége nem érhető meg az 1956 előtti időszakra visszanyúló előzmények, köztük különösen a Nagy Imréhez fűződő kapcsolata nélkül. Kiváló elemzést találhatunk erről a nemrég megjelent Fehér Lajos-biográfiában: Papp, 2017: 102–201.

⁸ Az idelátogató szovjet delegációk csodálkozással tanulmányozták, hogy a városi lakosság ellátása nemcsak hogy nem omlott össze a begyűjtési rendszer nélkül, hanem sokkal kiegyensúlyozottabbá vált. A szerző interjúja Dimény Imrével, 2010. február 9. (A szerző tulajdonában.)

⁹ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1957) 13. ő. e.

¹⁰ Honvári, 2006: 426–430.

¹¹ Mezőgazdaságunk, 1963: 150–151, 173.

¹² Varga, 2014: 39–45.

¹³ Varga, 2009: 232–244.

¹⁴ S. Kosztricz és mások (szerk.), 1999: 420.

¹⁵ Varga, 2001: 33–43.

¹⁶ Uo. 66–81.

¹⁷ Az 1957-ben megalakult MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet elnevezése 1962-ben változott Agrárgazdasági Kutató Intézetre. Huszár, 2012: 386–396.

¹⁸ Varga, 2000: 253–282.

¹⁹ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1963) 43. ő.e.

²⁰ MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 66–67. ő.e.

²¹ Ferber–Rejtő, 1988: 20. (Kiemelés – V. Zs.)

²² Boyer, 2007.

²³ MNL OL M–KS 288.f. 4. cs. 71–72. ő.e.

²⁴ Berend, 1988: 117–306.; Romsics, 2007: 4–5.

²⁵ Ez ugyan nagy anyagi terhet jelentett a tsz-eknek, mégis végeredményben az előnyök domináltak. A függetlenedés terén nagy előrelépést jelentett, hogy az erő- és munkagépekkel a tsz többé már nem mint megrendelő, hanem mint tulajdonos, saját gazdasági érdekének és szükségletének megfelelően, szabadon rendelkezett. Honvári, 2003: 547–557.

²⁶ Pető–Szakács, 1985: 523–531.

²⁷ Varga, 2001: 125–147.

²⁸ Vass–Ságvári (szerk.), 1973: 102–122.

²⁹ Papp, 2017: 202–225.

³⁰ Varga, 2013: 66–81.

³¹ MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1965) 14. ő.e.

³² Nyers Rezső és az agrárlobbi kapcsolatairól bővebben lásd Huszár, 2004: 227–241.

³³ MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 384. ő.e.

³⁴ MNL OL M–KS 288.f. 5. cs. 405.ő.e.

³⁵ „Tervgazdálkodásunkat a szocialista tulajdon mindkét formájának – az állami és a szövetkezeti tulajdonformának (beleértve a szövetkezeti tagok háztáji gazdaságát) – együttes fejlesztésére alapozzuk. A szocialista szektor döntő fölénye mellett a jövőben is fenntartandó kiegészítő szerepében a magánszektor, beleértve a kisipart, a kiskereskedelmet, a termelők piaci kereskedelmét és a nem parasztok kiegészítő gazdaságát.” Vass (szerk.), 1968: 305.

³⁶ Ez a folyamat valóban lezajlott a Szovjetunióban: 1965 és 1970 között a szovhozok száma 3288-cal nőtt, míg a kolhozoké ugyanennyivel csökkent. Wädekin, 1982: 44–62.

³⁷ Vass (szerk.), 1968: 402–409.

³⁸ Romsics, 2012: 98–103.

³⁹ MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 83. ő.e.

⁴⁰ Kornai, 1993: 380–385.

⁴¹ Uo. 406.

⁴² MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 83.ő.e. (Kiemelés – V. Zs.)

⁴³ Fontos hangsúlyozni azt is, hogy azokat, akik nem akartak visszatérni a tsz-be, vagy örökösként voltak földtulajdonosok, az 1967-es földtörvény rákényszerítette, hogy az állam által megszabott áron adják el kötelezően a földjüket a tsz-nek.

⁴⁴ Földes, 2013: 1349–1375.

⁴⁵ Varga, 2013: 137–138.

⁴⁶ Fóris, 1968: 16–49.

⁴⁷ MNL OL M–KS 288.f. 28. cs. (1966) 8. ő.e. Előterjesztés az új termelősövetkezeti törvény irányelveiről.

⁴⁸ Fóris, 1968: 68–69.

⁴⁹ Varga, 2014: 138–140.

⁵⁰ Fóris, 1968: 68–69.

⁵¹ Csizmadia, 1973: 39–55.

⁵² Az 1967. évi 8. számú törvényerejű rendelet értelmében a Földművelésügyi Minisztérium, az Élelmezésügyi Minisztérium és az Országos Erdészeti Főigazgatóság, valamint az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal összeolvadásával létrejött a MÉM. Boreczky (főszerk.), 1993: 323–326.

⁵³ Varga (szerk.), 2016: 114–115.

⁵⁴ Varga, 2014: 258–266.

⁵⁵ Valójában Magyarország visszalépéséről volt szó, mert 1946–1951 között hazánk már tagja volt a szervezetnek, azonban szovjet nyomásra Lengyelország és Csehszlovákia FAO-tagságának megszüntetése után a magyar vezetés is a kilépés mellett döntött.

⁵⁶ Oros (szerk.), 1994: 246–247.

⁵⁷ Ungvárszki, 1989: 48.

⁵⁸ Rainer, 2011: 168–169.

⁵⁹ Varga, 2012: 599–621.